

ЈАЗИКОТ НА МАКЕДОНСКИТЕ ЕВРЕИ – ИСТОРИСКИ РАЗВОЈ (XV–XVII ВЕК)

Владимир Јанев

Институт за национална историја, Скопје, Македонија

Key words: Macedonian Jews, Hebrew–Spanish language, “ladino” language, Sephards, Jewish folklore, stories, proverbs, songs.

Summary: After the big migration of the Shepherds from Spain and Portugal and their settlement on the Balkan Peninsula, they brought with them their language. In time, this language had become the basic language of all Macedonian Jews. That is Hebrew – Spanish language, or so called “ladino”. The Hebrew – Spanish language is a speech of all Sephardic Jews in the world and presents a unique phenomenon in linguistic history. That is a language of the Spain’s 15th century, which survived among the Shepherds for 500 years, remaining the same as it was in that time. During the Ottoman rule, the Macedonian Jews created and cherished one’s own authentic folklore. It consisted from folk stories, songs, proverbs, jokes, which have been remembered from generation to generation. The importance of Jewish folklore has been relevant in the creation of the Macedonian cultural mosaic.

По големата миграција на Сефардите од Шпанија и од Португалија и нивното населување на Балканскиот Полуостров, тие со себе го донеле и својот јазик, кој со тек на време се наметнал и станал основен јазик на сите македонски Евреи. Тоа е еврејско-шпанскиот јазик или т.н. „ладино“. Благодарение на својата повисока култура, како и на својата бројност Сефардите успеале да им го наметнат еврејско-шпанскиот јазик на Романиотите и на Ашкеназите.

Еврејско-шпанскиот јазик е говор на сите сефардски Евреи во светот и претставува редок, ако не и единствен феномен во историјата на лингвистиката. Тоа е јазик на XV век на Шпанија, кој се одржал меѓу Сефардите 500 години, до денес онаков како што бил во тоа време, со сите својствени карактеристики (Колономос, 1993: 53). И не само што јазикот е одржан во текот на 500 години, туку по усмен пат

од колено на колено се пренесувани романсите, поговорките и гатанките, приказните, загатките, тажаленките, обичаите, кулинарските специјалитети итн. (Колономос, 1993: 53).

Доаѓајќи од Пиринејскиот Полуостров, Сефардите со себе донеле различни дијалекти на шпанскиот јазик, во зависност од тоа дали дошле од Кастилија, Арагон, Астурија, Португалија итн. Во текот на XVI и на XVII век, како резултат на влијанието на големите сефардски центри Солун и Цариград, еврејските заедници се консолидирале, а еврејско-шпанскиот јазик се унифицирал. Сепак, во некои говорни единици на Сефардите се задржале траги од оригиналните дијалекти донесени од Шпанија. Бидејќи Евреите биле далеку од Пиринејскиот Полуостров, без никакви понатамошни културни или какви било врски со тие предели, еврејско-шпанскиот јазик се развивал во друг правец. Всушност, тој јазик останал конзервирано сочувван, оригинален, онаков како што бил во XV век, со архаичен призвук, но со многу специфичности, кои не се изгубиле. А таков феномен во лингвистиката досега не е сретнат никаде во светот. Тоа е од една страна одраз на големата културна моќ на Шпанија во тоа време, изразена преку богатствата на нејзиниот јазик, но и на високиот цивилизациски однос и толеранција на Евреите во тоа време од страна на сите балкански народи (Колономос, 1995: 226-227).

Евреите во Македонија овој јазик го нарекувале „цудезму“, што во превод значи „еврејски“, а не го употребувале вообичаениот термин „ладино“ или „жудео–еспањол“. Дури рафинираноста одела дотаму што оној што не зборувал цудезму не бил сметан за Евреин. (Колономос, 1995: 227).

Од друга страна, Македонците овој јазик го нарекувале „еврејски јазик“, сметајќи го за оригинално изворен јазик на Евреите. Многу од нив го научиле еврејско-шпанскиот јазик, живејќи, работејќи и делејќи ја судбината со Евреите (Колономос, 1995: 227).

Подоцна, во XVII и во XVIII век настапил прилив на Ашкенази на Балканскиот Полуостров. Тие го создале јазикот „јидиш“, кој претставувал комбинација на германски и на хебрејски јазик. Ашкеназите во поголемите градови создавале свои засебни заедници, но таму каде што Сефардите биле значително доминантни, тие едноставно се „претопувале“ во нивната средина. Во тоа време Сефардите имале супериорна култура во однос на другите еврејски групи и заради тоа тие ги наметнувале својот јазик и обичаи врз староседелците и новодојдените (Колономос, 1996: 112).

За разлика од еврејско-шпанскиот, хебрејскиот јазик не бил говорен јазик на Сефардите, туку се користел само во литургиските

служби. Литургиите биле напишани главно на хебрејски, но делумно и на арамејски јазик.

Од друга страна, ладино е исклучиво јазик за пишување, претежно литературен и на него се преведени верските книги и Библијата. Ладино се смета за постар јазик од цудезму. Верските текстови од хебрејски и арамејски биле преведувани збор по збор на кастилијанско наречје (тогашен официјален дијалект во Шпанија), така што лексиката на „ладино“ е шпанска и датира од XIII век, а структурата на текстовите е хебрејска, додека текстуално се инфилтрирани одделни зборови од хебрејскиот и од арамејскиот. Ладино се печател со хебрејски букви и постоела тенденција тој јазик да ги доближи верските содржини во пошироките маси, а посебно меѓу жените и децата, за да се зацврсти нивниот интерес во синагогите. Истовремено, ладино овозможуваше понатамошно полесно совладување на хебрејскиот јазик (Колономос, 1995: 228).

Со текот на времето, зависно од локацијата на живеење се менувал и се збогатувал речникот на еврејско-шпанскиот јазик, притоа добивајќи нови фонетски и семантички карактеристики. Научните, економските, социјалните и литературните иновации имале битно влијание на речникот и на говорот. Инфилтрацијата на нови зборови пред сè, во голема мерка зависела од народите со кои Евреите биле во контакт (словенски, турски, грчки, романски, француски), а најголема експанзија на јазикот се случувала во големите центри (Солун, Истанбул, Белград, Сараево, Софија, Фераре, Венеција итн.) (Колономос, 1995: 229).

Една од формите преку кои ладино-јазикот се развивал и влијаел на културниот развој на македонските Евреи е печатарската дејност. Еврејската печатарска дејност во Османлиската Империја претставува настан што е од посебно значење за македонската култура. Пренесувајќи го знаењето за печатење на книги по нивното доаѓање од Западна Европа, еврејските печатари го поттикнале културниот развој во Османлиската Империја, а со тоа и во Македонија (Јанев, 2006: 201). Првата еврејска печатница била создадена во Истанбул во 1493 година, од страна на браќата Самуел и Давид Нахмиас, кои во 1494 година го објавиле прочуениот правен кодекс на Јаков Бен Ашер (1270-1340), под наслов „Четирите столбови“ (Арба Тоурим). Тоа била првата печатена книга на територијата на Османлиската Империја. Така, оваа држава станала еден од главните центри на еврејското образование и култура, затоа што многу дела напишани од Евреи кои не живееле во Османлиската Империја, биле отпечатени таму (Бенбаса, Родриг, 2003: 147). Значаен

е податокот дека првата нееврејска печатница се појавила во Османлиската Империја дури во 1728 година, што покажува колку бил напреднат интелектуалниот развој на еврејската заедница во споредба со тогашното османлиско општество (Атали, 2004: 258).

Значаен настан за еврејската, како и за македонската култура воопшто, се случил во 1515 година во Солун, кога португалскиот Евреин Јехуда Гедалија ја отворил првата печатница во Македонија, а втора на Балканот. Тука се печателе книги на: хебрејски, ладино, јидиш, француски, италијански и на други јазици. Првото дело што било испечатено во оваа печатница е книгата „En Yaakov“ од Јаков Хабиб (Мезанџ, 1930: 61). Тоа е всушност и првата книга којашто била испечатена во Македонија. Еврејските книги што биле печатени во Македонија се одликуваат со богата орнаментика и со луксузна техничка опременост. Многу од нив послужиле како пример при техничкото оформување на словенските книги. Од ова можеме да заклучиме дека еврејското печатарство извршило големо влијание врз развојот на македонското печатарство (Георгиевски, 1993: 10).

Како настани од големо значење за еврејската култура се и издавањето на Мојсиевото Петокнижие во Истанбул во 1547 година, како и издавањето на Стариот завет во Фераре во 1553 година. Овие два превода на Библијата на еврејско-шпански јазик претставувале пример за сите останати, кои подоцна биле изработувани во балканските центри. Тие претставувале главен извор од кој произлегувало религиозното воспитување во сефардските училишта (Барух, 1936: 283).

Македонските Евреи за време на османлискиот период создавале и негувале свој автентичен фолклор. Тој се состоел од: народни приказни, песни, раскази, поговорки, досетки и слично, кои биле пренесувани од поколение на поколение. Според Жамила Колономос, во поговорките е опфатен односот на сите категории од еврејското население спрема трудот. Притоа се истакнуваат позитивните и негативните примери, со цел етички да се влијае на младите членови на заедницата. Поговорките се употребувале многу често, во разни прилики, било во кругот на семејството или меѓу пријатели и соседи. Народните приказни и басни, исто така, се проткаени со поговорки, кои имаат педагошка смисла.

Приказните, исто како и поговорките, се производ на усното предание и ги изразуваат животните проблеми на пошироката човечка заедница. Тие се полни со оптимизам и верба во човекот, опфаќаат многу позитивни и негативни страни на секојдневниот живот. Приказните претставуваат пригодна форма за спонтано изнесување на

недостатоците во меѓучовечките односи, без да предизвикуваат негативни реакции. Голем број приказни имаат мешовита содржина. Од раскажувачот зависело каков ефект ќе предизвика приказната кај слушателите. Имало талентирани раскажувачи, кои од приказните создавале уметнички дела. Тоа биле главно постари луѓе, кои повлечени од активно стопанисување и работа во семејството, имале повеќе време на своите внуци да им ја пренесуваат мудроста на претците. Некои приказни децата во играта ги претворувале во скечеви.

Приказните обработуваат семејни и општествени проблеми: односот меѓу членовите на семејството, соседите, слугата и господарот, владетелот и народот. Многу човечки особини се обработени во различни варијанти, при што се настојува да се долови духот на тој период. Голем број приказни ù се посветени на измислената и чесна личност по име „Духа“, која сè сфаќа и работи „буквално“, па така запаѓа во смешни и незгодни ситуации. Во некои приказни, на крајот, тој ги надмудрува сите што сакаат да го излажат и исмејат. Тие приказни се полни со хумор и со досетливост и најчесто се раскажувани. Поради својата популарност „Духа“ влегол и во многу поговорки.

Многу приказни се врзани со личноста на мудриот цар Соломон (Шломо Хамелех) и со неговата способност и мудрост во решавањето на проблемите во односите меѓу луѓето. Постоеле и приказни со педагошки карактер, кои биле наменети за децата од предучилишна возраст, со цел тие да научат што е можно повеќе нови зборови и поими. Особено популарни меѓу младата популација биле басните, кои брзо се прифаќале и се пренесувале на следните генерации. Басните се истакнуваат со својот морален карактер и преку нив се осудуваат негативните особини и лошите односи меѓу луѓето. Правдата, мудроста и чесноста секогаш триумфира, додека неработењето, нечесноста, лагата секогаш се изложени на потсмев и на казна. (Колономос, 1978: 35 – 36).

ПРИЛОГ КОН ТЕКСТОТ:

Поговорки од Битола

1. Il tyempri pirdidu i lus santus lu yoren (Изгубеното време и светците го жалат).
2. Ken si akavido a la mansives, tyeni ripozu a la vižes. (Koj се чува во младоста, има спокојство во староста).

3. No mi yoris pur la pruidá, sino pur la sulidá. (Не оплакувај ја сиромаштијата, туку самотијата).
4. Bukadu kamidu no tyeni amiĝu. (Издан залак нема пријател).
5. Ki biven lus viyežus para bien di lus mansevus. (Да живеат старите за добро на младите).
6. Bos dil puevlu, bos dil sielu. (Гласот на народот е глас од небото).
7. Ken a mučus syervi muču peke. (Многу пати оној што на многу им служи).
8. Kun pasensye i la yerve si fazi sede. (Со трпение и тревата се претвора во свила).
9. La palavre tyeni kwatru kantonis. (Зборот има четири ќошиња).
10. Ki si vaye anu vyežu kun sus maldisyonis, ki venge il anu muevu kun sus bindisionis. (Нека си оди старата година со клетвите, а да дојде нова со благословите).
11. La vardá va inrive komu l'azeuti. (Вистината исплива горе како зејтинот).
12. Il vinu kwandu sta a la bote no favle. (Виното во бурето не зборува).
13. Al iskarsu ni repozu ni diskansu. (На цицијата ни мир ни одмор).
14. Alhá li da, lunis s'aripiyenti. (Во недела дава, во понеделник се кае).
15. Antis di sintir la dimande pense a la gurweste. (Пред да го слушнеш прашањето, мисли на одговорот).
16. Avriti lus ožus ki no ti lus avrin otrus. (Отвори ги очите за друг да не ти ги отвори).
17. Fazi il pasu komi il rué. (Прави ги чекорите колку што ти се нозете).
18. Di darsi muču augi, no aj ningun haugi. (Од многу чалам се нема аир).
19. Syemprí i a l'otru syenti. (Слушај ја секогаш и другата страна).
20. Dizimi lu kwe meldes ti dire lu kwe senses. (Каж ми што читаш да ти кажам што мислиш).
21. Džuhá murió la mintire kidó. (Џуха умре, лагата остана).
22. Il scarinu es fuerti mas ki la mwerti. (Копнежот е појак од смртта).
23. La pasensye es ran y sensye. (Трпението е леб и памет).
24. Las males nučades pasen – las males palavres no pasen. (Лошите ноќи поминуваат - лошите зборови не).

25. Lu kwe akuntesi in mil anus, akuntese in un puntu. (Што не се случува за илјада години, се случува за еден миг).
26. Lu keris kuniser dali puder. (Сакаш да го запознаеш - дај му власт).
27. Lus grandis pileyen lus čikus yeven. (Големите се расправаат - малите трпат).
28. No es komu keris si no komu pwedis. (Не е како што сакаш, туку е како што можеш).
29. Todes las vardas no si dizen. (Сите вистини не се за кажување).
30. Si Moše murio, Adonay kido. (Ако умрел Мојсие, Господ остана). (Колономос, Садикарио, 1996: 134 - 137).

Еврејски народни приказни:

1. Утре ќе се чуе

Џуха градел куќа, па му притребале даски. Знаејќи дека има даски на таванот од куќата на стариот кадија, една ноќ тој се качил на покривот од куќата на кадијата. Тогаш еден човек поминувал покрај куќата на кадијата и го прашал Џуха што прави на покривот.

- Свирам, одговорил Џуха.
- Па ништо не се слуша, рекол минувачот.
- Утре ќе се чуе, одговорил Џуха.

2. Магарето на Џуха

Дошол кај Џуха еден човек и го замолил да му го позајми магарето за да однесе една вреќа со брашно во воденицата.

- Јас би ти го дал магарето, но тоа не е тука. Му го позајмив на друг.

Штом Џуха го рекол тоа, се слушнало рикањето на неговото магаре, кое било зад куќата.

- Како си го позајмил, рекол човекот, кога ете ти го магарето зад куќата.
- Ти си чуден човек, одговорил Џуха, не ми веруваш мене туку му веруваш на магарето.

3. Џуха се бара самиот себе

Една вечер Џуха ја соблекол облеката и пред да легне во креветот запишал каде ја оставил кошулата, пантолоните, чевлите, и на крајот запишал дека Џуха е во креветот. Следниот ден откако станал го прегледал списокот и нашол сè на истото место како што запишал, само во креветот го немало Џуха. Тој се зачудил, па почнал

да го бара под креветот, во долапот и во целата кука, но не можел да го најде. Најпосле излегол на улица за да се распраша за него. Одејќи по улицата тој сретнал еден човек и го прашал дали некаде го видел Цуха. Човекот се изненадил од тоа прашање и му одговорил:

- Па ти си Цуха!

- Види, те молам, рекол Цуха, јас на тоа не се сетив (Ѓорѓевиќ, 1939: 17-18).

Песните на Сефардите во Битола:

1. Saldamos Saldamos al'en kontrante De la primavera amada De todo el mundo Syempre esperada	1. Да излеземе Да ѝ излеземе в пресрет На саканата пролет Од сиот свет Секогаш сакана
I ke nuestro amada tyera Trionfande i gloryoza Aparase muestra vieja bandyera	Па во нашата сакана земја, Триумфално и славно Да се појави старото наше знаме
El kreator ke mos aga Todos nos ijos ingual Biva la nasion Biva su libertad	Господ ќе нè создаде Сите негови деца да сме Да живее нацијата Да живее слободата (Садикарио, 2008: 106 – 107).

2. Aleventad Aleventad djuventuel djudiya Sjendo ja aparesjo el diya Muestra madre torna Por levdar una mueva alma	2. Станувај еврејска младино Станувај еврејска младино Оти дојде денот, Нашата мајка пак нè вика Да ни даде подеднакво душа
Por eya vamos sakrefikar I la vida muestra entera I el sil – Siyon – vamos kantar En alvantage muestra bandyera	За неа ќе го жртвуваме Сиот наш живот Да го постигнеме Сион Дигајќи го нашето знаме
Andar por el klaro kamino Por el kual Herzel parvino Seyash ijos de Siyon	Да одиме по јасниот пат По кој одел Херцел Да бидеме синови на Сион

I bevir solo por la nasyon

И да живееме за нацијата само
(Садикарио, 2008: 108 - 109)

3. Jerushalayim

Jerushalayim – madre miya
Mucho tu travates
Travates tu dezgrayada
Mucho tu travates
Mozotros mos engradeseremos
I te salvaremos
Te salvaremos
Di mano gitana

3. Ерусалим

Ерусалим, мајко наша
Многу си трпела
Си тргала, несреќницо
Многу си тргала
Ние ќе пораснеме
И ќе те ослободиме
Ќе те ослободиме
Од проклетата рака
(Садикарио, 2008: 110 - 111)

4. Bendicho

Bendicho el alavado
Ke mos dyo diya onrado
Kada shabat amezuzando
Anos i todo Izrael

4. Благословен

Благословен да е севишниот
Што ни даде ден за простување
Секоја сабота да е сè подобро
За нас и за целиот Израел

El dyo alto
Kon su grasya
Mos mande mucha ganansya
Non tengamos mal mi ansya
Por nos – I por todo Izrael

Господ Севишниот
Со милоста своја
Да ни испрати многу добрини
Несреќи и таги да немаме
Ние и целиот Израел
(Садикарио, 2008: 126-127).

Литература:

- Атали. Жак. 2004. *Евреите, светът и парите*. Рива: София.
Барух. Калми. 1936. *Јевреји на Балкану и нивов језик*. Књига о Балкану. т. I. Београд.
Бенбаса. Естер, Родриг. Арон. 2003. *История на Сефарадските Евреи от Толедо до Солун*. Колибри: София.
Георгиевски. Михајло. 1993. Еврејското печатарство во Македонија (реферат од Меѓународниот научен собир “Евреите во Македонија”, одржан во Скопје, на 8 и 9 март 1993 година).
Ђорђевиќ. Т. 1939. Цуха у предању Шпанских Јевреја у Београду. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, к. 14. Београд. 15-19.
Јанев. Владимир. 2006. *Евреите во Македонија (XV–XVII век)*. Бигос: Скопје.

Колономос. Жамила. 1993. 500 години од еврејско - шпанскиот јазик во Македонија (реферат од Меѓународниот научен собир “Евреите во Македонија”, одржан во Скопје, на 8 и 9 март 1993 година).

Колономос. Жамила. 1995. Евреите во Македонија и нивниот јазик. Сефардски одгласи. *Студии и сеќавања за Евреите од Македонија*. Скопје.

Колономос. Жамила. 1996. Евреите во Македонија и нивниот јазик, *Јазиците на почвата на Македонија*. МАНУ: Скопје, к. 3. 111-126.

Колономос. Жамила, Аврам. Садикарио. 1996. Морфологија на еврејско - шпанските говори во Битола и Скопје. *Јазиците на почвата на Македонија*. МАНУ: Скопје, к. 3. 127-138.

Мезань. Сауљ. 1930. Еврејството во Македонија. год. VI. т. 1. *Македонски преглед*. Софија.

Садикарио. Аврам. 2008. *Корени*. Еврејска заедница во Република Македонија: Скопје.

Enciklopedija živih religija. 1990. Beograd.

Kolonomos. Žamila. 1978. *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*. Beograd.